

„Senki sincs hozzá hasonló” 400 éve született Apáczai Csere János

CSORBA DÁVID

PhD Habil., szakigazgató / Debreceni Református Kollégium Múzeuma

MTMT: 10000673
csorba.david@silver.drk.hu

KEYWORDS

- Magyar Encyclopaedia
- Puritanism
- Transylvania
- Golden Age in Holland
- Educational Model of Reformed Colleges in Hungarian Kingdom

KULCSSZAVAK

- Magyar Encyclopaedia
- puritanizmus
- Erdély
- holland aranykor
- református kollégiumi oktatási modell

ABSTRACT

“There’s no one else like him”: János Apáczai Csere was born 400 years ago
János Csere Apáczai was born 400 years ago and today schools, awards and public squares bear his name. He put a programmatic pedagogical plan on the table and, in a modern parallel, wanted to establish a university education and a doctoral school, a specialisation in a particular field of study, on home soil. But he could not realise his dreams, his life’s work remained in torso. This is the general opinion in the writings about him. This paper attempts to present the 17th century scholar in his own context, the choices and roles he chose to play in his career path. And henceforth, my aim is to refine the assessments common in the literature that blame the social historical background or downgrading the encyclopaedia’s creative knowledge.

ABSZTRAKT

Apáczai Csere János 400 éve született, ma iskolák, kitüntetések és közterek viselik a nevét. Teljes pedagógiai koncepciót készített, és modern egyetemi és doktori képzést akart létrehozni hazai földön, álmait azonban nem tudta megvalósítani, életműve torzóban maradt. Ez az általános vélemény a róla szóló írásokban. Ez a dolgozat arra tesz kísérletet, hogy a 17. századi tudóst saját kontextusában mutassa be, a pályáján választott döntésekkel és szerepekkel. És így az is a célom, hogy finomítsam a szakirodalomban elterjedt, a társadalomtörténeti hátteret hibáztató vagy az enciklopédista alkotói tudását leminősítő értékeléseket.

Bevezetés*

Apáczai Csere János 400 éve született, de már 34 évesen eltemették. Néhány évvel később az egyik fiatal tanítványa és tanártársa, Csernátóni Pál a későbbi nagyenyedi tanár rögzítette a neves magyar tudósok és egyházi vezetők katalógusát a svájci diáksága idején egy ottani tanár kérésére. Három tanárról szólt külön: a sárospataki Medgyesi Pál és Tolnai Dali János után említette a tanulmányunk címében szereplő megfogalmazással Apáczait, a példaképét. Az emlékállításhoz közölte annak életrajzát, jelölte sokoldalú és kiemelkedő tudását, tragikusan korai halálát és jellemvonásai közül az emberi kedvességét, kegyességét, melyet „mind a tanulás kedvéért, mind pedig Isten dicsőségének előmozdítása kedvéért” tett.¹

Iskolák, díjak és közterek viselik a nevét, a házsongárdi temetőben emlékoszlopot állítottak a 350. évfordulón az Apáczai-házaspár emlékére, szemelvényes kiadványok jelentek meg a tudós műveiből és válogatott bibliográfia az elmúlt évszázadok értékelő, elemző terméséből (V. Molnár és

* A tanulmány megírását a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal K-145896. számú témapályázata támogatta.

¹ „Joh. Apacaeus (...) h. D. Ill(ustri) Kollegij Claudiopolitani, post Albam Juliam eversam instaurator, Theologus, Philologus, et Philosophus, nulli in Patria n(ost)ra secundus, forte temporum meliori, vitáque diuturn(ae) ore dignus, cum ob eruditionem, tam ob gloriae Dei promovendae zelum.” (Csorba–Mikó, 2017. 249.)

Gazda, 2014). 34 évnyi életút, harmada küzdelmes betegséggel, s közben nyolc év tudományos munka nyolc év családi élet ellenében: mire volt jó ez a küzdelem? Janus Pannonius humanista jelképe az *Egy dunántúli mandulafáról* (1466) című epigrammában mintha ezt szimbolizálná évszázadokkal korábban: „...és íme virágzik a mandulafácska merészen a télben”. És három év – mai szóval – főiskolai oktatás után jutott neki osztályrészüln három év gimnáziumi, ahol csak a kistanárokkal, mai párhuzammal élve a felvételire készülőkkel foglalkozott fakultatíve. És megannyi pedagógiai kísérlet, tankönyv, publikáció, kerettanterv és egyetemalapítási tervezet, ideig-óráig másolatokban, kéziratokban továbbélő iskolai leckék... a többi Áprily Lajos (*Tavasza a házsongárdi temetőben*, 1925) szavával: „tört kövön és porladó kereszten”.

Fiatalon elsorvadó tehetségek – Janus Pannonius, Csokonai Vitéz Mihály, Petőfi Sándor, Kaffka Margit, Radnóti Miklós – sorába illik az ő története. Apáczai hosszú évekig tanult hazai (Kolozsvár, Gyulafehérvár) és külföldi intézményekben (Leiden, Utrecht), és még azon kevesek közé is tartozik, aki doktorált (Harderwijk). Hazatérte után nem kapott elég teret a kibontakozásra, irigyei gáncsolták, az állásából eltávolították, és rövid időt kapva az élettől, fiatalon elhalt. Nem sokkal ezt követően nagy erdélyi nyomdászunk, Tótfalusi Kis Miklós sorsában ismétlődött ez a karrierút: odaát hollandiai megbecsülés, betűmetszésben nemzetközi és interkonfesszionális siker, itthon pedig a vergődés, a pellengérre állítás, a tanok visszavonása, csak a „mentség” marad, s a szélütés (Jakó, 1974). Apáczai programalkotó pedagógiai tervet tett az asztalra, és mai párhuzammal élve egyetemi képzést és doktori iskolát, tudományterületi specializációt szeretett volna hazai földön meggyökereztetni. Mint ahogy tette ezt számos uralkodónk (Nagy Lajos, Zsigmond, Mátyás), erdélyi fejedelmünk (Bethlen Gábor, Rákóczi György, Apafi Mihály): alapítottak intézményt, támogattak tanári életutakat, de ezek egy-két éven belül mind elenyésztek. Apáczai tervét az egyik fejedelem (II. Rákóczi György) elutasította, a másik (Barcsay Ákos) meghallgatta, de fordult a politika, a szerencse kereke, s ez lekerült a napirendről. Mi ez, ha nem a magyar átok? A tehetség méltatlan elfecsérlése. A magyar Ugar.

A szakirodalomban visszhangzanak ezek az értékelések és ítéletek. A társadalomtörténeti kontextust gyakran ellenpárok idézik elénk: a feudális, ortodox, fundamentalista, skolasztikus, maradi hazai tudós világ öregjei közt, s az egyházi és állami apparátus hatalmaskodó, erőszakos elitjében nem talált megértésre a kora modern, puritán, gyakorlatközpontú, újító szándékú fiatalember. Amikor Kazinczyék kora felfedezte, a magyar tehetség, a zseni romantikus pátoszu arca a sötétségben elhunyo gyertyaként jelent meg ítéletükben mint ihletadó forrás. A forradalom előtti erdélyiek elsírátták a fiatal erdélyi tudóst: Descartes-ot, a mai létszemléletünk, a modernség egyik megalapozóját idézte, s ekként mint be nem fogadott prófétát rajzolták elénk a klerikalista, a tudálékos, az előjogaikhoz ragaszkodó ellenfelek gyűrűjében (Benkő, 1985). Míg jó ideje a tanárt – akinek a változó szociál- és oktatáspolitikai körülmények ellenére is jut ideje a tudományt művelni – állítjuk példaként magunk elé.² Minden kor a maga arcát látja viszont a múlt elfolyó sárvizében. Az emlékezőfolyamat ismert eleme ez, mely egyben az emlékezés szépségesen nehéz megszólalását adja: közelinek láttassuk a régmúlt hőseit, magunk elé állítsuk azok megőrzésre méltó értékeit, mint elődeink erkölcsi imperatívuszát.

Kinek állítsunk tehát emléket Apáczai Csere Jánosban? Kit tiszteljünk benne: számos magyar szaknyelv műszavainak a megeremtőjét (Kazinczy Ferenc), a filozófust (Erdélyi János), a termé-

² Apáczai Csere János díj (1973-).

szettudóst (Hanák János), a pedagógust (Imre Sándor), vagy valami nagy nemes eszmének, a magyar művelődésnek az apostolát (Bán, 1958. 557–558)? Az itt következő elemzésben szeretném finomítani az emlékezők 400 év távlatában néha torz tükörben láttatott képleteit, a véleményformálásokban rejtőző metanarratíva mögöttes gondolati sematizmusát, részint a nézőpont tágitásával, részint az ítélet sommásságának az eliminálásával. Nem kérdés mindeközben, hogy a céloom emléket állítani, az elsődleges kontextus megidézésével és a tudós karakterének jellemzésével.

A magyar Ugar

Gyakori Apáczai kapcsán az invenciót blokkoló hazai társadalmi közeg megjelenítése. Amint Németh László *Apáczai* című, 1955-ben készült drámájában a végső értékelést adta a főszereplő önmagáról: „*A nagy magyar barbárság, az rántotta magához az én csöpp pallérozottságomat*”. Kétségtelenül igaz ez, ha Apáczai erdélyi harcaira gondolunk: mai szóval a tanterveit nem támogatták, a műveltségi viszonyokra tett megjegyzéseit személyeskedésnek vették. Ha egy korszakról, régióról átfogóan rajzolunk ívet, az áttekintés szükségszerűen elfedi a kisebb kiugró szakaszokat. Ekként Erdélyről és a református oktatásügyről is könnyű sémákat leírni.

De azt ki kell emelni, hogy más volt a világ Apáczai diákkorában és ismét más, mire hazaért. Akkor kapott külföldi ösztöndíjat, amikor azt remélhette, hogy Bethlen Gábor és Rákóczi György műveltségeszményének értelmében tanul tovább. Egy prosperáló Erdélyből indult, egy politikailag csendes, háborúmentes korszak felekezetileg, etnikailag, kulturálisan sokszínű világából (Oborni, 2021), s érkezett 1648-ban a szintén aranykorát élő, a nagy vallásháborúk végén új országgént megszületett Németalföldre. Fejedelemségből indult s egy köztársaságba jutott, mindkettő protestáns állami vezetővel, azonos világnézettel, de más és más társadalmi háttérrel, oktatási rendszerrel, egyházi szervezettel, s teljesen különböző gazdasági–politikai lehetőségekkel. Továbbtanulni ment a peregrinus Kelet-Európából az Atlanti-óceán partjára. A Kelet- és Nyugat-Indiai Társaság hajói különlegességekkel árasztották el a holland kikötőkből az európai piacot, különböző, másutt üldözött felekezetek találtak otthonra Amszterdamban. Négy-öt egyetemen lehetett hallgatni teológiai, bölcsészeti diszciplináktól a természettudományos kutatásokig előadásokat, de akár magánsemináriumon egészen speciális témákat, tárgyakat, nyelveket megismerni (Bozzay, 2021).

Apáczai 1648–1653 közt tanult és dolgozott külhonban, s mikor hazatért rétegzett tudással, doktorátussal, holland feleséggel és kisgyermekkel, ezt a miliót és tudást hozta magával, s az ösztöndíjas éveket ezzel kívánta leszolgálni. Addigra azonban lecserélődött a kibocsátó erdélyi közeg: I. Rákóczi György fejedelem helyébe a fia lépett, a kiküldő püspök (Geleji Katona István) helyett is már más szolgált (Csulai György), a korábbi professzorok, tanárok épp ez időben haltak el (J. H. Bisterfeld és Keresztúri Bíró Pál 1655-ben), s a kulturális tanácsadó szerepébe a forradalom idején kivégzett angol király papja, Isaac Basire lépett. Az új rezsim más világnézetet, tudománypolitikát és nemzetközi politikai víziót képviselt, és ennek mélyén más emberi karakterek rejlettek. Az összeütközés borítékolható volt (B. Szabó, 2006).

1657-től a fejedelem külpolitikai hadi fiaskója Erdély pusztulását hozta el, amikor már nem nyílt tér új koncepciók megvitatására (Csorba, 2003). Kortársai közül ez jutott osztályrészül itthon az európai hírű nyomdásznak, Tótfalusi Kis Miklósnak. Másként döntött a korszak híres nyelvtanára,

Jászberényi P. Pál, aki Angliában maradt s ott futott be nemzetközi hírű karriert az angol s latin nyelvkönyvével (Jászberényi, 1664). Igazat adhatunk tehát Bod Péternek, a tudós erdélyi papnak, aki írói lexikonjában ekként értékelte elődjét, Apáczait és korát:

„Ha ez az ember tovább élhetett volna, úgy lehet ítélni, hogy a tudományok-is jobb lábra állottak volna, mivel néki a tanításban nagy földön mássa nem vólt, kivált ha az ország csendességben maradhatott volna.” (Bod, 1766. 14.)

Az elnyomott tehetség

A kora újkori magyar értelmiség előtt több út állt. A Csernátoni Pál tudóskatalógusában Apáczai mellett említett két másik özvegyé más képet mutat. Medgyesi Pál előbb I. Rákóczi György udvari papja volt Gyulafehérváron, majd az özvegyéé Sárospatakon. Lorántffy Zsuzsanna fejedelemasszony a helyi nyomdában adatta ki a beszédeit, és szembement miatta akár a város papjával és a Kollégium tanári karával is. A pártfogó halálával Medgyesinek mennie kellett, s egy korábbi lelkészi szolgálati helyére, Nagybányára tért vissza (Luffy, 2015). Tolnai Dali János a pataki tanárok és diákság közt keltett viszályt téziseivel és életmódjával. Puritán kegyessége miatt távozott három év után, lett miskolci, majd tokaji pap, sőt az egyházmegye az esperesének választotta. Mivel két év után itt is megütköztek viselt dolgain, újra felfüggesztették. Jóakarója, I. Rákóczi György nagyobbik fia, Rákóczi Zsigmond, Sárospatak ura nyúlt utána ismét, és ezzel visszakerült a pataki tanárságába, újabb hét évre (1649–1656). A főúr ugyanebben az időben hívta meg a Kollégiumba pedagógarchának a kor neves tudósát, J. A. Comeniust (1650–1654) – amint erre a morva pedagógus búcsúbeszéde utal – Tolnai Dali tanácsára (Zoványi, 1977. 644–645).

Mindkét esetben közös, hogy a református főúri mecénás segíthette a tehetséget, akár ki is menthette szorult helyzetéből. Mindkét pataki tanár számára fennállt menekülőútnak a lelkészi státus, amivel éltek is. És ne feledkezzünk meg arról, hogy bár puritán (vagy egyéb a források alapján nem belátható) karaktervonásuk miatt az egyik pozícióból kiestek, de a másikban sem kerültek partszélre (a tokaji vagy a nagybányai lelkészség elit helynek számított, gyakran csak a tanult, külföldet járt papokat hívták meg ide). S végül mindegyik szerepükben (iskola, gyülekezet, egyházmegye vagy a fejedelmi udvar lelki vezetőjeként) éveken át szolgáltak, miközben ekkor még a papmarasztás éves felülvizsgálata elvárás volt. Azaz a közösség (presbitérium) vagy a patrónus elbocsáthatta volna, de – az utólagos belevetített elképzelések ellenére – megbecsülték mindkettejük tudását.

Apáczai számára is fennállt több esetben a váltás lehetősége (marosvásárhelyi triviális iskola rektori posztja, vagy lelkészi stallumra jelentkezés), de ő következetesen csak tanári pozíciót fogadott el. Miközben ez az életpálya akkor csak előszobája volt egy komolyabb, adminisztrátori, jogi vagy papi állásnak. Eleve nem fizetett annyit, és csak két-három évre volt szokás szerződni rektorságra, primér módon pénzgyűjtés céljából. Olyan hajmeresztő vállalkozás tehát ez időben a tanári pályához ragaszkodni, mint Csokonai Vitéz Mihály esetében nem elhelyezkedni: ő nem akart debreceni tanár maradni, de más lenni sem tudott, így független értelmiségiként próbált megélni (Orbán, 2025). Az arisztokrata írókat nem számítva egy középosztálybeli értelmiségi számára a hivatal adta a háttérrel a szellemi tevékenységhez: Petrarca pápai titkár, Goethe pénzügyminiszter, Arany János gimnáziumi tanár volt. Nem volt szokás a 19. század előtt sem Apáczai, sem Csokonai

módra dönteni. Petőfi az írásai szerzői díjaiból még éppen, Barabás Miklós azonban a portré- és tájfestészetéből már megélt: korábban erre a szellemi függetlenségre alig van magyar földön példa.

Amikor tehát Apáczai elfogadta a leégett kolozsvári kollégium katedráját is, az visszalépésnek számított: ha bármikor lelkésznek megy, magasabb fizetés, kiszámítható bér és életforma várja. A kolozsvári rektorsággal viszont az lebegett a szeme előtt, hogy a köztanítókkal kipróbálhassa egyetemi modelljét, a „szomszéd várak” mintájára.³ Sárospatak (Tolnai Dali János, Comenius) új szemléletű oktatása, Várad (Tofeus Mihály, Martonfalvi Tóth György és id. Köleséri Sámuel) és Debrecen kollégiumának elitképzése (Komáromi Csipkés György), ahogy a városi értelmiség előtt tartottak teológiai, filozófiai disputákat (Zsengeller, 2022); és az otthoni gyulafehérvári Schola (Keresztúri Bíró Pál) tanárainak példája lebegett a szeme előtt (Varga, 2017). Úgy élt, mint Comenius: iskolafelügyelőként, mai szóval oktatási rektorhelyettesként terveket kovácsolt, tankönyveket írt. Úgy tanított, mint Martonfalviék: csak az elittel foglalkozott, szintetikus tudást közvetítve, míg eközben a praeceptorai tartották az órát a kisdíjaknak. Személyes, gyakorlatias, gyors tudást adott át, mint annak idején neki az ő tanára, Keresztúri Bíró Pál.⁴ Bethlen Miklós erdélyi kancellár, történetíró mindkettejüket kiemelkedő pedagógiai talentumnak tartotta és emberi vonásait nagyra becsülte (Bethlen, 2000).

Veszélyes modern elméletek

Németalföldön óriási szellemi eredmények és gyakorlati kísérletek születését kísérhette végig az, aki pár évet az egyetemi közegben eltöltött. A 16–18. század közt élt magyar peregrinusok átlagban csak két-három szemeszter erejéig kaphattak ebből a szellemi pezsgésből betekintést, s hagytak hátra maguk után néhány disputát – hazajöve betagozódtak a lelkési életpálya megszokott modelljébe. És ritkán foglalkoztattak itthon nyomdászt: a tudós pap létük egy jól fizető papi álláshoz volt elegendő (Hegy, 2021). A külföldre indulók a költségeiket eleve több forrásból fedezték, állandóan pályáztak, ösztöndíjak után jártak, váltókat és ígérvényeket írtak alá, s évekre elkötelezték magukat mecénásaiknál, legyen az egy főúr, városi szenátus vagy egyházmegye. Ritka volt, mint a fehér holló, ha valaki huzamosabb időt töltött kint: a biblia- és zsoltárfordító Szenci Molnár Albert német nyelvterületen élte le élete jelentős részét; Kaposi Juhász Sámuel, a menekült pataki kollégium gyulafehérvári professzora nyolc évet, Tolnai Dali hét évet tanult külföldön. Apáczai Csere János pedig öt évet töltött el így a református püspök, Geleji Katona István támogatásával Németalföldön.

Az 1650-es években a mai Hollandia egyetemein széles volt a tudás tárháza, amiből válogatni lehetett (Po-Chia Hsia és Nierop, 2002). Hágában ülésezett a parlament, s az épület udvari árkádjai alatt biblapolák, könyvkereskedők árulták portékájukat. A városban élt Christiaan Huygens, akit Pascal lelkesített a valószínűségszámítás kutatására, emellett optikai lencsét, távcsövet fejlesztett, s ekkoriban dolgozott az ingaóra szabadalmán. Történeti tanulmányokkal párhuzamosan a teljes világ földrajzi leírásáról is tanultak, és a heliocentrikus világkép, a párhuzamos világok elmélete, Galilei és Francis Bacon írásai borzolták a kedélyeket az egyetemi disputákon. Thomas Hobbes megírta a *Leviathánt* (1651), a jogászok Hugo Grotius elméletét vitatták a háború és béke jogáról. A természet-

³ „A fővebb acedemiák ezek: (...) 11. Erdélyben a fejevári (ha lábra állhatna), kolozvári. 12. Magyarországon a váradi, pataki, debreceni. Noha mind az erdélyi s mind a magyarországi iskolák inkább, mint academiák” (Apáczai, 1976).

⁴ Ilyen művei: *Csecsemő keresztyén* (Keresztúri, 1638), *Szenírásbeli erősségek / Menyország kapuja* (Keresztúri, 1647).

filozófiai órákon fizikai kísérleteket, optikát, mágneses elhajlást vettek és a kettős vérkört, Henricus Regiusnál pedig mindezt anatómiai és asztronómiai ismeretekkel együtt tárgyalták. Apáczai akkor járt Leidenben, amikor Descartes ott élt és adta ki szövegeit az új filozófiai létszemléletről, és a hebraista Johannes Coccejus a biblia új, tipologikus összefüggéseiről tanított. Utrechtben az egyetem rektora és a helyi református gyülekezet lelkésze Gisbert Voetius vitatkozott Coccejus exegetikai téziseiről késhegyig menő harciassággal. A fiatal Johannes Leusden az amszterdami zsidóktól tanulta a hébert és a misztikus szövegértelmezést, ott, ahol ugyanekkor a fiatal Spinoza is képezte magát. És itt, az amszterdami zsidó negyedben lakott ekkor Rembrandt is.

Ez a szellemi pezsgés Apáczait nemcsak megérintette, de tevékenyen vett részt ezekben. Minden vonzotta: Regiusnál hallgatott reáliákat, Descartes filozófiai, Ramus logikai elveit jegyzetelte ki, s még itt, Németalföldön készítette elő a *Magyar Encyclopaediát* (Apáczai, 1655) és a *Magyar logicatskát* (Apáczai, 1654), ezen tudáselemek diákok számára összegzett tankönyveit. Társai sem maradtak el tőle: Tofeus Mihály, a későbbi erdélyi püspök, Enyedi Sámuel, neves orvos is itt tanult, vagy éppen Komáromi Csipkés György itt tartotta meg héber nyelvű beszédét. A református hebraisták nagy korszaka volt ez (Burnett, 2012.; Zsengellér, 2023). Egy jellemző szituáció hadd álljon itt tanulságul. Apáczai a legnagyobbakkal állt ki tudományos vitára: Voetiusnál disputált, Coccejusnál tanult hébert, és kortársával, a fiatal tanárral, Johannes Leusdennel mérte össze a hébertudását az Isten szó helyes ejtéséről (Bán, 1958. 144–151). Többször vitáztak szóban és írásban, végig a jó kapcsolatot fenntartva, egymás megbecsülésével. Társak voltak, egyidőben tanultak, doktoráltak, házasodtak. Vitájuk kulturális kérdés volt: az Isten szó héber kiejtését Apáczai a zsidó hagyományt követve tanította, s nem a szigorúan betűhöz kötött módon, „keresztyéniesítve”, ahogy Leusden elvárta volna. És amikor döntenie kellett az utrechti írásmagyarázó tanszék vezetéséről, a helyi születésű Leusden kapott lehetőséget, akinek az apósa a városvezetés tagja volt, s ezért elnézték neki, hogy szakmai publikációja sem volt. Annak a távolról jött fiatalembernek esélye sem volt, aki beszélt a nyugati nyelveket, és szakmai szinten is jobban felkészült volt a keleti filológia terén: Apáczai tehát hazatért. Leusden pedig sok év rákészülést követően kiadhatta a Héber Biblia ma ismert, első punkált változatát (1660), amit Apáczai már nem ért meg. Látszólag Leusden lett sikeres, de ma is Apáczai felfogásában tanuljuk a héber nyelvet.

Mára mérhető adataink vannak arra, hogy lássuk, miként jelentek meg magyar földön a külhonban érlelődött gondolatok: teológiai irányzatokról (W. Perkins, W. Amesius, J. Coccejus, F. Burmann) éppúgy, mint Galilei, Descartes, Spinoza nagy filozófiai kérdéseinek a hatásáról kimutatható, hogy elég gyorsan eljutottak hazai földre. Az 1650-es évek elejére a magyar felsőoktatásban egy új, doktorátussal rendelkező generáció jelent meg, s állt munkába egy évtized leforgása alatt: Sárospatakon Comenius mellett rövid időre Tofeus Mihály (Leiden, 1649), Gyulafehérváron Bisterfeld mellett Apáczai (Harderwijk, 1651), Debrecenben Komáromi Csipkés György (Utrecht, 1653), Váradon s Enyeden Enyedi Sámuel (Franecker, 1653), Váradon és Debrecenben Martonfalvi Tóth György (Franecker, 1659). Mindannyiukról rögzítette már a szakirodalom a szintetizáló képességüket, a sokoldalú tudásukat és csillogó egyéniségüket. És azt is, hogy nem lépték át a hagyományos kereteket: a teológiai gondolkodást, vagy a történelem- és nyelvszemléletet megújították, de nem lettek forradalmárok, tabudöntőgetők. Megfért az új bor a régi tömlőben.

Maradi megvalósítás

Elmarasztalóan szokás bemutatni ezért azt, ahogyan Descartes gondolatai teológiai köntösben jelennek meg Apáczai székfoglaló beszédeiben (Apáczai, 1655b), és nem a régít teljesen elsöprő filozófiai eszmeként. Orra alá dörgölték már sokszor a kései utódok, hogy a logikában Ramust követte, és az Descartes rendszerével nem homológ, és azt nemsokára leváltotta a világ. Mindkét esetből következik, hogy Apáczai nem tudott újítani, mert teológus maradt. Ezzel szemben a kora újkor másként tekintett ezekre a forradalminak látott nyugati gondolatokra, és ritkán döntött olyan elhatározólag, ahogy a kései utókor elvárna. Erre példa Tolnai Dali János pataki bemutatkozása: a puritán elvek szerinti életet és tudást javasolta, de ez együttjárt a hatalmas méretű Keckermann-féle logikatankönyv kisebbre, egyszerűbbre cserélésével. Az első indulat az oktatási reformmal szemben ellenséges volt, mivel egy bevált modell leváltásával járt: utólag belátható volt a haszna, s visszahívását követően hét éven át tanított még az intézményben a reformer tanár. Apáczai ezzel szemben a régít és az újat is pedagógiai okból együtt mutatta be a beszédeiben, egymást erősítő modellként állította párhuzamba Arisztotelész és Descartes, a biblia és az ókori tudósok kiválasztott tételeit. A tankönyvei viszont már egyértelműen Descartes alapján haladtak: az *Encyclopaediában* (1655) egyszerűbben, alapfogalmakkal, hiszen az – mai szóval – a felsősöknek szólt, a kéziratban maradt *Philosophia naturalis*-ban (1658) magasabb szinten, mely – a mai párhuzammal élve – gimnazista diákok számára készült. A fennmaradt iskolai jegyzetek a korból azt jelzik, hogy a szóban megfogalmazott tanításban az oktató ennél is merészebb vizekre evezhetett.

De a mai elemzésekben megszólaló végső probléma, a modern gondolatokat szembeállítani a kora újkor általános teológiai világnézetével, általában a mai nézőpontot szólaltatja meg, s a kora újkorban nem releváns. Spinoza szembement a saját közössége zsidó világnézetével, s rögtön kitagadták (Israel, 2001). Párhuzamként elég a hazai felvilágosult filozófusokra gondolnunk, akiknek a modernitását kiemeljük, de figyelmen kívül hagyjuk gyakran, hogy azok jelentős része egyházi alkalmazott volt, és komoly hasadást jelentett közöttük a jozefinista és antijozefinista álláspont megmerevedése. Az állami köz- és felsőoktatás meghonosodása előtt a vallástalanság, teológiátlanítás alig jön szóba, a romantika, a liberalizmus nagy gondolkodóinak, filozófusainak a jelentős része teológiai irányából érkezett. Bár zajlott a ráció betörése teológiai nézetek terén is, de Apáczai korában a világ episztéméje még teista alapozottságú.

Aki kezébe vette már az *Encyclopaediát*, tapasztalhatta az ellentmondást, hogy az egyik oldalról új tudományos szaknyelvet talál, a másik oldalról viszont középkori pletykákat (a 365 gyereket szülő nőről) és bestiáriumokat idéző állatleírásokat (a baziliszkusz a nézésével öl). A 26 évesen doktorált tudós mindent olvasott és hűséggel lábjegyzetelve idézett, de egy mai modern műveltségű kutató számára ez vegyes műveltség, és megmosolyogtató. A kora újkori iskolai kiadványokat vagy kézíratos jegyzeteket nem szabad tisztán tudományos elemzésként láttatni, mivel a kor tudáseszménye az ars keretében helyezte el eleve a megszólalást. Egy írásbeli/szóbeli kommunikáció része volt kis részben a szakmai, nagyobb részben egyéb tudáselemek felvonultatása: ókori bölcsélet, humanista szépirodalom, közhelyek, hétköznapi és mitológiai utalások tartalmilag, költői kérdések, ellentétezés, narratív példák, mecénások dicsérete formailag volt alapeleme a szövegnek. Ezért az alapvetően kisebbeknek szánt *Magyar Encyclopaedia* magában foglal modern értelemben vett tudományos és babonás elemeket is, hiszen a kultúráközvetítésben a befogadó közismeretei felől kellett kezdeni a tudásátadást. A *Menyország... kapuja* c. kiadvány kapcsán is megdöbbenő

(RMNY 2172), hogy az egy nagy pedagógus, mint Keresztúri Bíró Pál szellemi műhelyében született, és mégis csak egy adathalmaz: ezzel szemben a korszak alapvető oktatási eszköze éppen az óravázlat készítése volt, a hypotextusok, tabulák, ágrajzok segítségével áttekinteni egy tankönyvet. Még Kálvin *Institutióját* is feldolgozták ekként (Fekete, 2011), és pedig felsősökkel, miközben ez a mai teológusok számára lehetetlen elvárás.

A református kollégiumok oktatási modellje a 16–19. század között nem sokat változott módszertanát tekintve: a kis létszámú professzori kör minden tárgy alapismeretét előadásként leadta, a tógás nagydiákok kiscsapata (kb. 5-10 fős köztanítók köre) pedig ezeket módszertanilag rendezte, magyarázta a kisebbek számára, akik 6-8 fős csoportokban dolgozták ki és tanulták meg a jegyzeteiket. A tankönyvek kiadására ritkán volt pénze a diákönkormányzatnak, a leggyakoribb segítséget a dictátumok, kéziratok jegyzetek és azok másolása nyújtotta. Ekként Apáczai hatását nem abban mérhetjük le, hogy az *Encyclopaedia* második kiadására 150 évet kellett várni, különösen is, hogy Rájnys József is csak azért adta ki (1803), mert ez a Streibig-nyomdának a régi korok emlékét őrző sorozatához illett (Bán, 1958. 320).

Apáczai hatása számos példában érhető tetten. Az *Encyclopaedia* példányaikat gyakran használta az utókor, és egy-egy kötetben a szaktudományos fejezet mellé sűrűn írt margináliák jelzik, hogy az adott részt a következő olvasó miként véleményezte, bővítette vagy korszerűsítette. Apáczai jól képzett diákjai külföldön tartottak a témáiból vitákat, disputáltak és jelentették meg írásaikat (Köpeczi János, Martonfalvi György) (Bán, 1958. 542). A későbbi lelkészemzedék prédikációiban is (Tofeus Mihály, Debreceni Ember Pál, Szathmárnémeti Sámuel) visszaköszönnek Apáczai óráinak szaktudományos fogalmai, számos nyelvi vagy természettudományos világképi eleme (Csorba, 2008. 216–218.; Oláh, 2022). Végül pedig az emberi karakterének emléke is fennmaradt (Csernátóni Pál, Bethlen Miklós, Bod Péter), hiszen a humanista tudós-eszmény értelmében az emlék- vagy történetíró nem feledkezhetett meg a jó tanárok egyre bővülő katalógusát is sorra venni, s ebben Apáczai is az ősök emlékeztetét erősítette.

Ezek alapján tehát a tanításra szánt szövegek, legyenek azok kiadványok vagy kéziratok, tartalmilag tudásösszegző segédanyagok voltak, funkciójukat tekintve pedig egy bizonyos rétegnek szóltak, és ez általában nem a diákság, hanem kiemelten is a diáktanítók rétege volt. Amint a kora újkor prédikációs kötetei és imádságos könyvei sem csak a személyes olvasás felé nyitottak, hanem közösségi olvasásra, felhasználásra születtek (Fazakas, 2012.; Csorba, 2017). Sőt a nyelvkönyvek is közösségi könyvekként voltak használatban, ezért a mai olvasóban erős hiányérzetet keltenek. Ha ezt az olvasástörténeti helyzetet nem vesszük figyelembe az értelmezésben, akkor bizony Komáromi Csipkés György angol nyelvtankönyve alapján kétséges, hogy megtanulható-e a nyelv, csak a kiejtésre, grammatikára koncentrálna, szintaktikai útmutató híján (Komáromi, 2023). A prédikációk elemzésekor pedig a személyességet, a liturgiához vagy a kegyességhez kötött életszerűséget nem találjuk. A tankönyveknél meg mintha megállt volna a világ azzal, hogy évszázadokkal korábbi történetek, ősi káték, római kori nyelvtanok kerülnek ki még a 18. századi nyomdákban is (Csorba, 2011).

Meglátásom szerint Apáczai tudatában volt annak, hogy a világról való tudása kognitív forradalmat hoz, mélyebb és rétegzett szakismereteket, új meglátásokat eredményezhet. Tanárként azonban a régi kereteket bővítve, belülről s alulról kívánt formálni. Sőt a legalsó szinteken szeretett volna ébreszteni, mivel hite szerint csak az oktatás adja az első lépést a belátásra, hogy a sokszínű világ megismerése után a talentumunkat megfelelő módon tudjuk kibontakoztatni. Ehhez a

reformhoz pedig a hazai iskolarendszer sajátosságait alkalmazva a diáktanítók képzésével kívánt áttörést elérni: egy erős csapattal együtt dolgozni. A vágya egy olyan egyetemi képzés lett volna, ami ebből kiindulva, 12 év tanítással, öt szakon, a végén doktori fokozattal záruló tudományos életpályát kínált volna.

Protestáns kollégiumok hatósugara

A 17. századi Erdélyben, Partiumban s Felső-Magyarországon az egész közeg tudása hihetetlen eredményeket termelt ki. Ez a magyar grammatika és helyesírás alapelvei születésének kora: még ha csak Vörösmartyék korában is lett általánosan elfogadottá, Szenci Molnár Albert, Geleji Katona István és Tótfalusi Kis Miklós rendszeréből vezethetők le az azóta is használt helyesírási alapelveink. Apáczai magyar nyelvűsége, a szakfogalmak magyarítása a tanítványainak írásaiban (Martonfalvi, Bethlen Miklós) is visszatér, de Kazinczyék korának harcait követően is kimondható, hogy az elve s a fordítási technikája modell-értékű. A kor tudományos teljesítményei közül elég csak a Csernátoni-, tehát közvetve Apáczai-tanítvány Pápai Páriz Ferenc neurológiai kutatásaira gondolni (epilepszia, kisvérköri pangás, migrén, gutaütés), melyek közül az övé az elsőség a Parkinson-kór leírásában is. A kor számos protestáns tudósának neve köznevesült és lett Károlyi a biblia, Szenci a zoltárkönyv, Geleji Katona az egyházi rendtartás, Apáczai és Pápai Páriz a mindentudó lexikon etalonja, jelképe évszázadokon át.

A magyar református kollégiumok a szegények iskolái voltak: az állami közoktatás 19. századi bevezetése előtt képezték a magyar értelmiséget, felekezeti és etnikai hovatartozás nélkül. A 16. században a mezővárosok biztosították ehhez a háttérrel, a 17. század tudományos vértettségét hozott, a 18. század a közhasznót helyezte előtérbe. És végül a reformkorban az akadémiai mozgalomban csúcsosodott ki, vált látványossá, hogy a magyarországi társadalomban a protestánsok mind az olvasottság terén, mind a társadalmi jelenlétüket tekintve számarányukhoz képest felülreprezentáltak (Kovács, 2011.; Ugrai, 2020).

Apáczai és kora tudása a saját hitük szerint – mai szóval – egyetemi tankönyvekben lehetett hatékony, vagy a társadalomformáló koncepciók, oktatási vagy tudományos projektek megalkotásakor hasznosulhatott. Bán Imre mértékadó kutatásai alapján tudjuk, hogy Apáczai kiadványait és kéziratok jegyzeteit diákjai olvasták, jegyzetelték, és későbbi korokban is a szaktudományok képviselői az ő összefoglalásait bővítették. Hosszútávon ez a tudástranszformáció mélységében hatott: a világról való tudás mozaikjainak ismerete, logikai keretek közt, s mind együtt az isteni rendben: ezek bizony ideák. S valljuk be, ezek nélkül lehet élni, szomatikus, tisztán testi életet. De aki tovább mer keresni, kutatni, látni, annak szüksége lesz azokra az eszményekre, amiken Apáczai is nevelődött, s főként arra, amit életfeladatának tekintett: a tanultakat minél többeknek átadni. Aki megbecsüli az előtte járókat, az épül ezek tapasztalataiból. Aki büszke az őseire, az adja tovább azok hitét, erejét, tudását a következő nemzedékeket tanítva. S aki tanult, annak kötelessége tanítani: ez Apáczai Csere János pedagógiai öröksége.

Rövidítések

MEK = Magyar Elektronikus Könyvtár

RMK = Szabó Károly és Hellebrant Árpád (1879–1898): *Régi Magyar Könyvtár*. Budapest.

RMNY = Borsa Gedeon, Heltai János et al. (szerk.) (1971–2023): *Régi Magyar Nyomtatványok I–V*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Források

Apáczai Csere János (1654): *Magyar logicatska*. [Eredeti: Gyulafehérvár, 1654.] RMNY 2516.

Apáczai Csere János (1655): *Magyar Encyclopaedia*. [Eredeti: Utrecht, 1655.] RMNY 2617.

Apáczai Csere János (1655b): *Oratio de studio sapientiae*. [Eredeti: Utrecht, 1655.] RMNY 2463.

Apáczai Csere János (1976): *Magyar enciklopédia*. In: Orosz Lajos (szerk., ford.): *Apáczai Csere János válogatott pedagógiai művei*. Tankönyvkiadó, Budapest.

Bethlen Miklós (2000): Bethlen Miklós élete leírása magától. In: V. Windisch Éva (szerk., s.a.r.): *Bethlen Miklós művei*. Neumann Kht., Budapest, MEK-06152. <https://tinyurl.com/c2ymtcde>.

Bod Péter (1766): *Magyar Athénás*. H. n.

Jakó Zsigmond (szerk.) (1974): *Erdélyi féniks. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége*. Kriterion, Bukarest.

Jászberényi, Paul P (1664): *A New Torch to the Latine Tongue*. [Eredeti: London, 1664.] RMK III. 2252.

Keresztúri Bíró Pál (1638): *Csecsemő keresztyén*. [Eredeti: Gyulafehérvár, 1638.] RMNY 1721.

Keresztúri Bíró Pál (1647): *Szentírásbeli erősségek* [Eredeti: Gyulafehérvár, 1647.] RMNY 2102.

Komáromi Csipkés György (2023): *Anglicum Spicilegium / Angol tallózás*. (Balogh Roland József, Starčević Attila és C. Vladár, Zsuzsanna szerk.) ELTE BTK MNyFI – MTAKIK, Budapest.

Felhasznált irodalom*

- B. Szabó János (2006): Erdély katasztrófája 1658-ban. A védelem összeomlásának politikai és pszichológiai okai. *Aetas* 21(2–3), 204–218.
- Bán Imre (1958): *Apáczai Csere János*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Benkő Samu (1985): Apáczai Csere János. In: Pozsgay Imre (főszerk.): *Ezer év: Arképek a magyar történelemből*. Hazafias Népfront, Budapest. 93–99.
- Bozzay Réka (2021): Magyar diákok egyetemjárása a közép és kora újkori Európában. In: Pete László és Bozzay Réka (szerk.): *Migráció tegnap és ma*. Egyetemi Kiadó, Debrecen. 9–28.
- Burnett, Stephen G. (2012): *Christian Hebraism in the Reformation Era (1500-1660). Authors, Books, and the Transmission of Jewish Learning*. Brill, Leiden. <https://doi.org/10.1163/9789004222496>
- Csorba Dávid (2003): Az 1657-es év mint a nemzeti történelemszemlélet egyik irodalmi toposza. In: Bitskey István és Imre László (szerk.): *Retorika, interpretáció, szövegértés*. Kossuth Kiadó, Debrecen. 132–154.
- Csorba Dávid (2008): „A sovány lelket meg-szépíteni”: *Debreceni prédikátorok (1657–1711)*. Hernád Kiadó, Debrecen.
- Csorba Dávid (2011): Az 1661–1705 közötti debreceni nyomdászat eszméletörténeti képe. In: Zentai Csilla (szerk.): *Jubileumi könyv- és nyomdatörténeti szimpózium legrégibb folyamatosan működő nyomdánkról. Tanulmánykötet*. Alföldi Kiadó, Debrecen. 45–69.
- Csorba Dávid (2017): „A reformáció által megújított prédikatori megszólalás”. In: (P. Vásárhelyi Judit (szerk.): *A reformáció könyvespolca: Reprezentatív kiadványok Magyarországon a reformáció korából*. Argumentum – OSZK, Budapest. 108–116.
- Csorba Dávid és Mikó Gyula (2017): A református egyház oszlopai Csernátóni Pál leírásában. *Lymbus – Magyarságtudományi Közlemények*. 247–256.
- Fazakas Gergely Tamás (2012): *Síralmas imádság és nemzeti önszemlélet*. Egyetemi Kiadó, Debrecen. https://doi.org/10.5484/siralmas_imadsag
- Fekete Csaba (2011): Kálvin Sárdon és Radnóton. Hazai tananyag volt az *Institutio* 1595-ben. In: G. Szabó Botond (szerk.): *Tanulmányok Kálvinról és magyarországi jelenlétéről*. TTRE Nagykönyvtára, Debrecen. 60–115.
- Hegyí Ádám (2021): Rektorok lelkészi szolgálata: Református tanítók társadalmi megítélése a 18. században a Dél-Alföldön. In: Bárh Dániel (szerk.): *Papok a 18–20. századi lokális közösségekben. Történetek találkozása*. MTA–ELTE Lendület Történeti Folklorisztikai Kutatócsoport, Budapest. 111–121.
- Hsia, Ronnie Po-Chia és Van Nierop, Henk (eds.) (2002): *Calvinism and Religious Toleration in the Dutch Golden Age*. University Press, Cambridge. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511496769>
- Israel, Jonathan I. (2001): *Radical Enlightenment: Philosophy and the Making of Modernity, 1650–1750*. University Press, Oxford.
- Kovács I. Gábor (2011): *Elitek és iskolák, felekezetek és etnikumok. Társadalom- és kultúratörténeti tanulmányok*. L'Harmattan, Budapest. <https://tinyurl.com/59bxa4xc>
- Luffy Katalin (2015): „Romlás építőinek fognak neveztetni”. *Prédikatori szerepek és alkalmi beszédek az Erdélyi Fejedelemség válsága idején*. Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Oborni Teréz (2021): *Erdély aranykora – Fejedelmek tündérvirtje*. Rubicon Intézet Nonprofit Kft., Budapest.
- Oláh Róbert (2022): *Miskolci Csulyak István és Tofeus Mihály könyves műveltsége*. Hernád Kiadó, Sárospatak.
- Orbán László (2025): Csokonai anyagi helyzetéről. *Studia Litteraria* 59(1–2), 47–72. <https://doi.org/10.37415/studia/2025/64/15237>
- Ugrai János (2020): Going on Their Own Way. Protestants' Specific Models of Joining the Cultural Elite in 19th-century Hungary. *Espacio, Tiempo y Educación* 7(2), 119–133. <https://tinyurl.com/yurjhpbm>
- V. Molnár László és Gazda István (2014): *Apáczai Csere János műveinek kiadásai és a róla szóló irodalom válogatott bibliográfiája 2002-ig*. Magyar Tudománytörténeti Intézet, Budapest.
- Varga Bernadett (2017): „Hát én Uram, mit szóljak te előtted?” *Keresztúri Bíró Pál és a Mennyei társalkodás*. OSZK, Budapest.
- Zoványi Jenő (1977): *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*. A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest.
- Zsengellér József (2021): Egy 17. századi héber vizsga margójára. Pontosítások és héber carmenek Tofeus Mihály váradi könyve alapján (RMK II. 764). *Egyháztörténeti Szemle* 22(2), 5–28.
- Zsengellér József (2023): Miért éppen a 17. század? In: Koltai Kornélia és Zsengellér József (szerk.): *יחזקאל פשוט שיר ומחולק Héber üdvözlőversek és a peregrináció*. Magyar Hebraisztikai Társaság–L'Harmattan, Budapest. 31–48.

* A tanulmányban előforduló webes hivatkozások utolsó ellenőrzési dátuma: 2025. november 3.

